

УДК 159.964.22:5

АКТИВНЕ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІЗНАННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ**Овчаренко О. В., Білуха Т. І.**

У статті розкрито категорію неусвідомлюваних цінностей суб'єкта та особливості їх дослідження методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Проаналізовано сутність суперечності між декларованими та неусвідомлюваними цінностями. Описані такі властивості цінностей несвідомої сфери психіки, як емотивність, інфантильність, ілюзорність. Автором обґрунтовано умовність цінностей, які спрямовують активність суб'єкта в напрямку ідеалізації "Я". Наголошено на особливостях гармонізації психіки у психокорекційному процесі шляхом об'єктивування смислового наповнення неусвідомлюваних цінностей особистості.

Ключові слова: цінність, психокорекція, активне соціально-психологічне пізнання, цілісність психіки, суперечливість психіки, психодинамічний підхід.

В статье раскрыто понятие неосознаваемых ценностей личности, которые возможно исследовать в группах активного социально-психологического познания (АСПП). Проанализирована сущность противоречивости ценностей в их социальной и глубинной направленности. Поданы такие особенности неосознаваемых ценностей, как эмотивность, инфантильность, иллюзорность. Автором раскрыта условность ценностей, которые направляют активность человека в сторону реализации интересов идеализированного "Я". Указана специфика гармонизации психики в психокоррекционных группах через объективирование смысла ценностей бессознательной сферы.

Ключевые слова: ценность, психокоррекция, активное социально-психологическое познание, целостность психики, противоречивость психики, психодинамический подход.

The article reveals the category of unconscious values of a person and peculiarities of their study through active socio-psychological cognition (ASPC). The essence of contradiction between declared and unconscious values is analyzed. Such peculiarities of values in the unconscious mind as emotiveness, infantility, and illusiveness are described. The author substantiates the conventionality of values that direct a person's activities toward idealization of I". Attention is drawn to specific features of harmonization in the process of psycho-correction through objectivization of meanings of unconscious values.

Key words: value, psycho-correction, active socio-psychological cognition, integrity of psyche, contradiction of psyche, psychodynamic approach.

Постановка проблеми. Становлення практичної психології в Україні на сучасному етапі передбачає врахування психологом різноаспектної детермінації розвитку особистості. Психологічна допомога суб'єкту ґрунтується на нівелюванні внутрішніх суперечностей, які складають особистісну проблему. В основі інтрапсихічного протиріччя лежить суперечність між соціальними та глибинно-психологічними цінностями суб'єкта. При цьому соціальні цінності є декларованими та об'єктивованими на відміну від глибинно-психологічних цінностей, що відносяться до сфери несвідомого. Зміст неусвідомлюваних цінностей пізнається за допомогою психокорекційних прийомів, що спрямовані на пізнання цілісної психіки в єдності її свідомого і несвідомого аспектів. Такі засоби діагностики об'єднані методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП), що розроблений академіком НАПН України Т. С. Яценко.

Аналіз останніх наукових досліджень. У наукових студіях цінності презентовані у різноаспектній типології: цінності життя, здоров'я, віри в Бога, ідеалу, істини, соціальні цінності, індивідуальні цінності, культурні та історичні цінності тощо. Науковці (М. Й. Боришевський [3], Т. М. Буякас [4], А. А. Волочков та

Я. Л. Коломінський [10], О. І. Пенькова [11] та ін.) вивчають категорію ціннісних орієнтирів людини, що уміщує різні цінності. При цьому ціннісні орієнтації виконують роль регуляторів свідомої активності індивіда, простежуються в особистісних виборах особистості. В руслі досліджень психодинамічного підходу (Т. С. Яценко [14] та послідовники) вивчається неусвідомлюваний зміст цінностей суб'єкта, їх смислова наповненість. Виходячи з положення про цілісність психіки, важливо проаналізувати зміст цінностей несвідомої сфери психіки у єдності з усвідомлюваними і декларованими суб'єктом цінностями, в чому й полягає **мета нашої статті**.

Виклад основного матеріалу. Ціннісний компонент структури особистості реалізується в можливості людини адаптуватись до вимог соціуму, які оцінюються індивідом як значущі чи не значущі явища. При цьому цінності складають суперечливу єдність, оскільки базуються як на індивідуальних прагненнях, так і на суспільних вимогах. Єдність цінностей сприяє інтрапсихічній цілісності, а оскільки "цілісність людини – це не лише її психологічні стани, але й спосіб життя" [2, с. 68], то вивчення психіки суб'єкта можливо за спрямованістю його життєвої позиції.

Питання зінтегрованості психіки розглядається в ракурсі поділу надіндивідуальних та індивідуальних цінностей. Суперечності в структурі ціннісного компонента пов'язують з протилежністю суспільних, соціальних правил поведінки та психічних, внутрішніх, індивідуальних характеристик особистості, про що зазначалось вище. Так, В. П. Баришков [2] наголошує на виникненні ціннісного конфлікту, який спричинений свідомим неприйняттям конкретної цінності, що в певний час життя була актуальною для людини. Гармонійна особистість поєднує в собі компоненти емоційної та загальнокультурної спрямованості. Тобто цілісна особистість внутрішньо організована: її різнобічні цінності не витісняють одна одну, а взаємодоповнюють [9]. Згідно з сучасними дослідженнями [14], узгодження цінностей свідомого і несвідомого пов'язане з феноменом ілюзорних явищ психіки, що породжені психічними захистами психіки людини.

Класифікація цінностей розроблена з урахуванням способу життя людини, переважаючих інтересів, установок, мотивів, особистісних виборів, пошуку сенсу життя, задоволення потреб, які структурують ціннісну свідомість. Виховуючись у референтній групі, людина унаслідок певні поведінкові установки, норми життя та ціннісні категорії, проте вони перетворюються на внутрішній компонент психіки і визначають індивідуальну спрямованість суб'єкта за його емоційною зацікавленістю. Оцінюючи дійсність, людина її переживає, що є основою формування ціннісного ставлення, чуттєвості, інтуїтивного сприйняття. Основа ціннісних орієнтирів визначається не лише соціальними умовами, а й "внутрішніми передумовами особистості, які акумулюють попередній соціальний та особистісний досвід" людини [2]. Індивідуальний досвід також простежується в інфантильних бажаннях, ірраціональних діях, що визначає психічну динаміку. За психодинамічним підходом Т. С. Яценко аналіз несвідомої сфери психіки суб'єкта націлений на вивчення особливостей існування прихованих від свідомості внутрішніх детермінант поведінки, обумовлених минулим досвідом дитинства. Такий глибинно-психологічний аналіз уможливує розкриття ілюзорності неусвідомлюваних цінностей, які перебувають в суперечності із ціннісною сферою свідомого і є домінантними у визначенні спрямованості дій людини. Ми вважаємо, що неусвідомлюваний зміст цінностей людини криється в їх інфантильних смислах, які пов'язані з емотивною домінантою.

В. П. Баришков [2] вказує, що цінності можуть бути пізнаними лише за допомогою почуттів, але не розумом. Тому стереотипи, установки і правила соціального життя приймаються індивідом не завжди усвідомлено, що стверджує ідею несвідомого переживання цінностей. Формування власної ієрархії цінностей емотивно обумовлене, що простежується у перевагах однієї цінності над іншою залежно від актуальних переживань, які виникають ситуативно. Сталість або мінливість цінностей у структурі психічного можна простежити в процесі психокорекційного діалогу психолога та протагоніста. Так, людина часто заперечує важливість життєвих пріоритетів, які можуть структурувати її особистісну позицію, або ж в різних варіативних аспектах підтверджувати значущість одних цінностей над іншими. Робота практичного психолога повинна бути націленою на об'єктивування неусвідомлюваних змістів психіки, що реалізується у групах активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Групи АСПП передбачають роботу за принципами щирості, емпатійності,

відкритості новому досвіду, конфіденційності, прийняття один одного безоцінно, у ситуації “тут і тепер” та ін. На нашу думку, критерієм особистісних змін учасників груп АСПП у процесі психокорекційних занять є наявність цінності самопізнання, що виявляється через рефлексивне мислення.

У науковій літературі описаний механізм не лише вибору цінностей індивідом, але й приєднання до уже наявних цінностей, що передбачає втрату власної індивідуальності. Зокрема, розглядають проблему насичення “чужими” цінностями, що мінімізує можливості формування істинних, особистісних цінностей. Так, М. К. Мамардашвілі поділяє цінності на “мертві” та “живі”. “Мертві” цінності – це нав’язані, стереотипні, стандартні думки та почуття, які займають увесь психічний простір людини, що не дозволяє сформуватись в ньому істинним, “живим”, потрібним саме особистості цінностям [2]. Зовнішні умови, в яких опиняється індивід, оцінюються ним і, на основі внутрішніх виборів, формуються в особистісні цінності. Тобто автором окреслюється уже згадана проблема суперечності декларованих та істинних, індивідуальних цінностей, які відображають сутність людини.

Я. Л. Коломінський [10] розглядає питання обміну соціально-психологічними еталонами, які вміщують три компоненти: когнітивний, образний, емоційний. Вчений вбачає в соціально-психологічних еталонах позитивну роль, оскільки вони зберігають соціально-психологічну культуру особистості, регулюють взаємовідносини між людьми, формують систему мотивів, мінімізують енергетичні витрати [10]. Поряд з цим Я. Л. Коломінський виділяє “революціонізуючі фактори”, які впливають на зміну еталонів та переоцінку цінностей. Ціннісні орієнтації проявляються в шаблонах, які відображають мотиваційно-потребову сферу особистості. Проте всі цінності, які задовольняють потреби індивіда, проходять через їх індивідуальне сприйняття людиною, завдяки чому визначаються критерії їх важливості, необхідності, а тому вони не однакові для кожної окремої особистості.

А. Адлер зазначав, що “цінності особистості визначаються ставленням до себе та ступенем задіяності у суспільній праці” [1, с. 106], тому будь-які оцінні еталони формують “Я” людини, її самоцінність. Відповідно до окресленого, варто наголосити на тому, що самооцінка та самоцінність людини тісно пов’язані з її власними критеріями ціннісних категорій, загалом, визначаючи поняття “добре-погано”, яких навчають батьки або значущі люди з дитинства. Цінність людини для самої себе пов’язана з її цінністю для інших, що можна простежити на матеріалі занять в групі АСПП. В процесі психокорекції розкриваються залежності людини від інтроєктів, які нівелюють її можливості власного вибору. Пропонуючи протагоністові роботу з неавторськими малюнками, неодноразово звертається увага на вибір ним саме тих картин, які певною мірою відображають внутрішній світ людини та на які проєктуються значущі ситуації життя. Так, відчувачи “прив’язаність” до батьківських стереотипів, індивід обирає малюнок з зображенням зв’язаної людини, обмеженої в рухах, з зображенням собаки на прив’язі тощо.

В процесі соціалізації формуються саме нормативні цінності, а неусвідомлювані (інфантильні) цінності залишаються не розкритими і не пізнаними особистістю [13], адже вся поведінка індивіда обмежується правилами та нормами, які є значущими для більшості людей, тобто для соціальної групи, нації тощо. Нормативні цінності вказують, як “потрібно діяти”, а неусвідомлювані реалізуються в “хочу” індивіда. Часто незрозумілою стає поведінка людини, яка попри всі професійні досягнення та соціальні успіхи має інфантильний характер і зорієнтована на егоїстично-спрямовані дії. В процесі психокорекційної роботи виявляється, що інфантильність індивіда зумовлена, в першу чергу, неможливістю задовольнити власне “хочу” в реальному житті, а отже, вона (інфантильність) реалізується поза свідомим сприйняттям у ірраціональних і не зрозумілих для самої людини діях. Практична психологія дозволяє простежити рівень адаптованості людини до соціального середовища відповідно до її внутрішніх потреб, що гармонізує особистість та розкриває можливості для реалізації власних індивідуалізованих цінностей на реалістичних засадах. Тобто через самопізнання уможливується нівелювання ілюзорності цінностей, якими керується суб’єкт, виправдовуючи інфантильні вчинки нормативними критеріями.

Ю. Л. Горбенко [7] визначає несвідомі ціннісні орієнтації як “фільтри”, які блокують діяльність людини. Сформувавшись свідомо, несвідомі ціннісні орієнтації

визначають поведінку людини. Невизначеність індивіда у виборі цінностей проявляється в суперечностях та нестійкості самих цінностей. О. І. Пенькова [11] наголошує на свідомому ставленні до дійсності як складовій ціннісних орієнтацій. За дослідженнями автора, внутрішня суперечність може бути зумовлена лише розбіжностями між соціальними та індивідуальними цінностями. Такі розбіжності можна знівелювати, виховавши конструктивну для соціуму громадську позицію людини, яка орієнтована на досягнення відповідності у соціально прийнятій поведінці. Велика роль надається сім'ї, яка повинна навчати дитину норм та правил, що існують у суспільстві. Проте педагогічний підхід не охоплює психічних механізмів, які структурують та доповнюють людську поведінку та спосіб життя новим змістом, наповненим минулим досвідом, майбутніми прагненнями та гармонійністю чи суперечливістю внутрішніх ціннісних компонентів. Деякі дослідники [6] вважають, що індивідуальні цінності переважають над соціальними, адже цінність завжди суб'єктивна.

У 50–80-х роках цінності поділяли на “розумні” та “не розумні” [6]. Перші сприяють розвитку особистості, реалізуються у творчості, спрямовані на конструктивну діяльність. Друга група цінностей призводить до деградації, оскільки індивід націлений на неконструктивну поведінку. Ціннісні орієнтації як складові структури особистості характеризуються нестійкістю і легко змінюються в процесі соціалізації [5]. Проте, як зазначає В. А. Горяніна [8], не всі цінності змінюються: деякі можуть бути стабільними і для їх зміни потребується багато часу. Практика психокорекційної роботи підтверджує, що інфантильні цінності є сталими і важливими для людини, незалежно від її вікових та професійних особливостей.

Б. І. Додонов [9] розглядав цінності крізь призму емоційних переживань людини. Оскільки оцінка дійсності здійснюється індивідом за допомогою переживань, емоцій та почуттів, то автор наголосив на формуванні цінностей через емоційне прийняття певних життєвих ситуацій. Дослідник вказав на потребу в емоційному насиченні як основну складову ціннісного сприйняття. Незалежно від полярності емоцій формується потреба в них, що викликає певну спрямованість індивіда на таку діяльність, яка компенсує дефіцит емоцій і визначається цінною. Відповідно до переважаючих емоцій, які виникають у конкретний період життя людини, можна говорити про спрямованість індивіда, проте суто теоретичної класифікації такої спрямованості не може існувати. Тому особистість має свою ієрархію потреб, почуттів та емоцій, яка суттєво може відрізнитися від системи цінностей інших людей. Індивід переживає сильні емоційні стани в спогадах, інтересах, мріях, які є актуальними для нього в теперішньому житті. Тому й використовують поняття істинних та ілюзорних оцінок дійсності. Цінності людини, які простежуються в її минулих спогадах, часто формують плани на майбутнє, що визначає спрямованість особистості. За дослідженнями психодинамічного напрямку варто вказати, що цінності не лише залежать від емоцій людини, але й детерміновані емотивністю психіки, яка спричинена травматичними переживаннями.

Т. С. Яценко [14] описує категорію умовних цінностей, що стосуються сфери несвідомого. Умовні цінності поділяються на базові і ситуативні, відповідно до захисної системи психіки. Вони не повністю усвідомлюються індивідом, впливають на всі його дії та породжують ригідність і стереотипність поведінки. З умовними цінностями пов'язана інтрапсихічна тенденція “до сили”, що полягає у прагненні ствердити ідеалізацію “Я”. Пізнання умовності неусвідомлюваних цінностей, на думку дослідниці, дозволяє людині розвивати свій соціально-перцептивний інтелект, реагувати на актуальні ситуації зріло, розуміючи цінності дитинства, які можуть у дорослому житті недоречно визначати пріоритети людини, адже вони наповнені інфантильним змістом.

Аналіз стенографічних записів занять груп АСПП дозволяє проаналізувати специфіку пізнання неусвідомлюваних цінностей суб'єкта. Так, про суперечливий характер цінностей свідчить наявна розбіжність між діями протагоніста та декларованим текстом, що вербалізується у процесі психокорекційного діалогу. Особистість може проговорювати, що цінує в людях чесність, проте в реальних діях їй важко щиро висловити власні почуття до близьких людей. Прикладом вказаного протиріччя виступає наслідування цінностей батьків, які для особистості є рушійними у власних досягненнях та особистих діях. Незважаючи на декларовані цінності, кожна особистість має свої індивідуальні цінності, які відображають її внутрішні переживання і

пов'язані із ситуаціями дитинства, проте вони не усвідомлені, глибоко приховані від свідомості.

Психокорекційна робота в групах АСПП базується на пізнанні внутрішніх суперечностей психіки, що дозволяє гармонізувати внутрішню психічну структуру, будувати конструктивні стосунки з іншим людьми на правах рівності, доброзичливості та підтримки. Досліджено, що людина може змінювати власну поведінку шляхом усвідомлення непродуктивності своїх попередніх дій, що досягається прийомами активного соціально-психологічного пізнання: аналіз авторських та неавторських малюнків, рольова гра, психодрама, застосування психоаналітичної інтерпретації матеріалу протагоніста тощо [14]. Умовність неусвідомлюваних цінностей людини пізнається за її емоційними реакціями (емотивністю) та очікуваннями. Таким чином, психокорекція сприяє усвідомленню власних, прихованих від свідомості детермінант поведінки, що базуються на цінностях несвідомої сфери. Респондент пізнає ілюзорність неусвідомлюваних цінностей та їх непродуктивність у реальності, що нівелює внутрішню суперечність, і, як наслідок, розв'язує особистісну проблему.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, неусвідомлювані цінності детерміновані раннім емоційним досвідом дитинства, що ґрунтується на інфантильних потребах. Через усвідомлення інфантильного змісту цінностей та їх ілюзорності досягається цілісність, гармонійність особистості, улагоджується домінантність емотивного потенціалу ціннісних детермінант. За методом активного соціально-психологічного пізнання розкриваються передумови для психокорекції емоційних станів суб'єкта, що обумовлені інфантильною позицією. Психокорекційна робота в групі АСПП сприяє формуванню зрілого світогляду та прийняття власних усвідомлених цінностей у єдності з неусвідомленими цінностями, що спрямовує енергетичний потенціал психічного в конструктивне русло. Проблема неусвідомлюваних, глибинних цінностей мало досліджена, що розширює перспективи їх подальшого вивчення.

Література

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер ; пер. Е. А. Цыпина. – СПб. : Академический проект, 1997. – 256 с.
2. Барышков В. П. Аксиология личностного бытия / В. П. Барышков ; под ред. В. Б. Устьянцева. – М. : Логос, 2005. – 192 с. – (Золотая коллекция).
3. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку громадської свідомості та самосвідомості особистості : у 2 т. / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін. ; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К., 2001. – 308 с.
4. Буякас Т. М. Личностное развитие в условиях работы самопонимания, опосредованной символами / Т. М. Буякас // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 96–109.
5. Волочков А. А. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности / А. А. Волочков, Е. Г. Ермоленко // Психол. журнал. – 2004. – Т. 25, № 2. – С. 17–26.
6. Головин С. Ю. Словарь психолога-практика / Сергей Юрьевич Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Харвест, 2007. – 976 с. – (Библиотека практической психологии).
7. Горбенко Ю. Л. Свідомі та несвідомі ціннісні детермінанти поведінки особистості / Ю. Л. Горбенко // Зб. наукових праць ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2001, Т. III, ч. 7. – 2001. – 284 с.
8. Горянина В. А. Психология общения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Горянина. – 4-е изд., стер. – М. : Издательский центр “Академия”, 2007. – 416 с.
9. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с.
10. Коломинский Я. Л. Социальные эталоны как стабилизирующие факторы “социальной психики” / Я. Л. Коломинский // Вопросы психологии. – 1972. – № 1. – С. 99–110.
11. Пенькова О. І. Сімейно-родинні ціннісні орієнтації як фактор розвитку громадської спрямованості старшокласників / О. І. Пенькова // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – 384 с.

12. Попова Е. В. “Есть ценностей незабываемая скала”. Духовные ценности в отечественной философии и литературе / Е. В. Попова // Литература в школе. – 2003. – № 7. – С. 22–26.

13. Столович Л. Н. Об общечеловеческих ценностях / Л. Н. Столович // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 86–97.

14. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Вища шк., 2006. – 382 с.